

A. H. TAMMSAARE ESSEE DOSTOJEVSKIST
KIRJANIKU 1910–1920. AASTATE
PUBLITSISTIKA KONTEKSTIS*

LEA PILD, KRISTEL TOOMEL

A. H. Tammsaare kirjutas essee “Sissejuhatuseks” 1924. aastal¹. See oli ilmselt kavandatud eessõnana Dostojevski romaani “Sortsid” tõlkele. Tõlge jäi lõpetamata ning essee avaldati esmakordselt alles 1969. a ajakirja “Looming” kaheksandas numbris. Meid huvitav tekst ei ole eesti prosaisti vaadeldava perioodi loomingu eraldiseisev, see on tihedalt seotud põhiliste teemadega Tammsaare publitsistikas ning orienteeritud, nagu me püüame näidata, eelkõige kaasaegsele eesti lugejale. Essees on küllaltki üksikasjalikult juttu Dostojevski biograafiast, “sunnitööeelsest” perioodist. Samuti antakse üldine iseloomustus tema romaanidele, kuid essee autori põhihuvil on keskendunud essee sisu seostamisele hiljuti iseseisvunud Eesti kultuurielus toimuvate sündmuste ja protsessidega. Üheks põhiliseks essee teemaks on Tammsaaret kogu tema loomingu evolutsiooni vältel erakordselt köitnud kunstniku, looja teema. Rääkides Dostojevskist kui loojast, jätkab essee autor oma, juba sajandi algul publitsistikas alustatud, mõtisklusi.

* Artikkel on kirjutatud sihtfinantseeritava teema TFLGR 0469 raames. Vene keelest tõlkinud Kristel Toomel.

¹ Uurivas kirjanduses ei ole esseed üksikasjalikult vaadeldud. Tammsaare Dostojevski traditsioonide omandamisest vt. näit.: *Grišakova, M.* Mõtteid Tammsaarest, Nietzschest ja Dostojevskist // *Vikerkaar*. 2005. Nr 1/2. Lk 80–86; *Teder, E.* A. H. Tammsaare ja F. Dostojevski // *Keel ja Kirjandus*. 1997. Nr 7. Lk 459–469; *Undusk, J.* Tammsaare, Baudelaire ja De Quincey // *Keel ja Kirjandus*. 1991. Nr 8. Lk 491–495; *Vene, I.* Tammsaare ja Dostojevski // *Keel ja Kirjandus*. 2007. Nr 5. Lk 345–356.

Dostojevski loomingulisele protsessile eelnevaid ja sellega kaasnevaid asjaolusid kirjeldab Tammsaare (juba 1910. aastate artiklites ja esseedes) Nietzsche “kangelasliku pessimismi” tonaalsuses. Tema vaatepunktist on tõsine kunstnik palju ja kaua kannatanud inimene. Tõelist kultuuri rajava looja elu saadavad alati karmid tingimused (vangistus või ka sisemine üksildus): “Kultuurid luuakse ikka tuleriitadel, vanglates, ahelais, vaiksuses toakeses tulevalgel, tähtise taeva all, katakombides. Kultuurid olenevad süvenemisest iseendasse ja oma ümbrusse” (“Meie kultuurist”, 1925; [Tammsaare 1925a: 522]). Sügavate elamuste ajal kirjutatud teoste sisu on reeglina sünge. On iseloomulik, et retsenseerides oma kaasaegsete kaasmaalaste teoseid 1910. aastatel, annab Tammsaare kõige kõrgema hinnangu neile andekatele literaatidele, kelle teosed on kirjutatud minoorses (elegilises, dramaatilises või traagilises) tonaalsuses. Näiteks, mõtiskledes artiklis “Keelest ja luulest” (1915) Gustav Suitsu meeleolult “nukra” või “kurva” luule üle, nimetab Tammsaare selle spetsiifiliseks omaduseks “süvenemist” teemasse (“Nukrus ei tarvisenud muud tähendada kui ainult *süvenemist*” [Tammsaare 1915: 234]). Sellele vastupidiselt liigitab retsensent kirjandusteosed, kus kirjeldatakse elurõõmude nautimist, eba-professionaalse kirjanduse hulka:

Meie armastame lõbu, millel olgu pisut libedat, lääget maiku, anormaalse lõhna — see on meie eesmärk, meie uhkus, sinnapoole püüame maksku mis maksab <...> Lugege ometi meie Visnapuud või Underit, lugege ükskõik keda... (artiklist «Whitmanist, kinost ja “misukesest”», 1921; [Tammsaare 1921b: 610]).

Sama reeglipärased ilmneb ka lugeja hindamisel: lugeja peab kirjandusteost lugedes läbima sama teekonna, mille autorgi. Tal tuleb läbi elada terve rida katsumusi ja teha pingelist intellektuaalset tööd.

Juba 1910. aastate publitsistikas ning kriitikas formeerub “ideaalse” kunstniku — keskendunud ja askeetliku literaadi — kuju, kellele on võõras hedonism selle mis tahes vormis. Maailmakirjanduses arvab Tammsaare sellesse kategooriasse loojad Friedrich Nietzsche, Oskar Wilde ja Dostojevski [Tammsaare 1916: 135].

Vaadeldavas essees on Dostojevski kohta öeldud:

Tema isiklik elu oli kannatus ja tema tööd hõõguvad kannatusest. Isegi tema ülevamad tundmused ja ideed valmistavad inimestele ainult piina [Tammsaare 1924: 619].

Sel moel kuulutatakse kannatus loomingulise tegevuse aluseks, selle psühholoogiliseks tagapõhjaks. See Tammsaare poolt omaks võetud nietzschelik idee ühtib tema mõtisklustega vene rahvuse psühholoogilistest omadustest:

Dostojevski jõuab lõpuks nii kaugemale, et ta arvab, vene rahva vaimline põhitarvidus olevat tarvidus kannatuste järele. Kui venelaste passiivsust ja nende esinemist ühiskondliku elu korraldamisel vaadelda, ehk tundub siis, et Dostojevskil hingeliselt rohkem õigus on, kui alguses arvata juletakse [Ibid: 624].

Ühes oma 1920. aasta ajaleheartiklis juhib eesti kirjanik tähelepanu sellele, et bolševike ja neid pooldavate kodanike revolutsioonijärgset tegevust ei ole võimalik pidada vaid poliitiliste afääride avaldamiseks või varjamatuks pettuseks. Sarnaselt paljudele vene, saksa ja prantsuse autoritele, kes on erinevatel aegadel kirjutanud vene rahvusliku iseloomu kahest antinoomilisest algest (“passiivsest”, “tardunud” ja “impulsiivsest”, “stiihilisest”), osutab ka Tammsaare neile kahele vene mentaalsuse komponendile. Ta järeldab, et taoline tasakaalutus annab aluse rääkida vene rahvuse personifikatsioonist kunstniku kehas (venepärane liialdustele kaldumine ja tung käitumuslike kontrastide suhtes on kunstilise natuuri tunnused):

Venemaa praegusest kannatusest (et ta tõepoolest kannatab, selles pole kahtlust), võib olla, tõusevad ehk uued surematud vaimusünitused, mille ees kummardab kogu ilm, kuigi ehk ühiskondliku elu reformeerimine neid tagajärgi ei anna... (artiklist “Kaks vastandit” 1920. a [Tammsaare 1920b: 402–403]).

Kaasaegse kultuuri kontekstiga suhestub Tammsaare teadvuses ka üks tõelisele kunstnikule omane kannatus — haigus. Nii kõneall-oleva kui ka paljude teiste Tammsaare 1910. aastate alguse ja 1920. aastate lõpu publitsistiliste sõnavõtude püsivaks vastanduseks on haiguse ja tervise kui kahe kaasaegset kultuuri kirjeldava metafoori ja uue rahvusliku kultuuri ülesehituse tingimuste vastandamine. Kehaline ja vaimne “tervis” on aluseks tsivilisatsiooni saavutuste populariseerimisel. Selle asemel, et kanda hoolt vaimse-

te väärtuste loomise eest, püüavad kaasaegsed poliitikud ja kultuuritegelased arendada kõikvõimalikke füüsilise kultuuri liike:

Kõige edukamalt näib edenevat nõndanimetatud kehakultuur, aga vaevalt on sellel palju ühist tänini mõistetud euroopalise kultuuriga (artiklist “Meie kultuurist” [Tammsaare 1925a: 524–525]).

Füüsiline ja vaimne tervis ei saa kaasa soodustada üliandekate loojate ja nõudlike lugejate/vaatajate evolutsioonile. Haigus saadab tõelist kunstniku kogu elu. Rääkides Dostojevskist, ei pööra Tammsaare tähelepanu mitte ainult tema epilepsiale ja kõrgenenud ärrituvusele vaid omistab (jutustades “Sortside” autori eluloost) ilmselt ka liigset tähendust mõnele detailile, rõhutades haigusest tulvil atmosfääri moodustumist vene kirjaniku ümber: “Inimesed, kellega tulevane kirjanik Theodor lapsepõlves kokku saab, on peaaesjalikult haiged, keda ta näeb haigemaja aias” [Tammsaare 1924: 625].

Dostojevski romaanide kontseptuaalseks keskmeks peab Tammsaare ideed “isiksusest”, kes personifitseerub “inimjumalana” või “uue inimesena”, mida kirjanik tõlgendab kui omalaadset ennustust Nietzsche “üliinimese” ideest. Dostojevski “uuteks inimesteks” peab Tammsaare mitmeid tema kangelasi: Ivan Karamazov, Versilov, Zosima, Aleksei Karamazov. Kuigi Dostojevski “uute inimeste” hulka on arvatud ka vürst Mõškin, ei saa öelda, et see kangelane oleks Tammsaare käsitluses kõige näitlikum tegelane. “Uus inimene” (või “jumalainimene”) on eelkõige see tegelane, kes tõuseb pärast korduvat “kõlbelist langust” “vaimulikkuse sära-vate tippudeni” (st hakkab kaasa tundma oma ligimestele). On ilmne, et taoline Dostojevski karakterite tõlgendamine pärineb Merežkovski töödest, enamjaolt tema raamatust “Lev Tolstoi ja Dostojevski”, millele Tammsaare jätab oma essees mõnikord viitamata. Kirjanik ei vii sellest teosest pärinevaid ulatuslikke tsitaate ja parafrase alati allikaga vastavusse (vt [Тоомель]). Merežkovskile viitab vahetult interpretatsioon osadest Dostojevski kangelastest, kelle jaoks “kurja” tundmine muutub sisemisse maailma süvenemise ja enesetäiendamise peamiseks mooduseks. Merežkovski väite kohaselt formeerub uus indiviid, “uus inimene” just tänu oma seotusele “kurjade” tegudega. See, oma algelt nietzschelik ja “dekadentlik” “kurja” mõistmine, saab ka Tammsaare jaoks Dosto-

jevski teoste "isiksuse" kontseptsiooni kirjeldamisel oluliseks. On tähelepanuväärne, et vene kirjaniku kangelaste kõlbelise evolutsiooni käsitluses on eiratud religioosset värvingut. Seda isegi siis, kui räägitakse staarets Zosimast või Aljoša Karamazovist. Dostojevski jaoks niivõrd erinevad tegelaskujud on Tammsaarel koondatud mitmete tunnuste alusel: seotus kurjusega (patune elu), endas kurjusest võitu saamine, suutelisus läbi elada võõraid kannatusi kui enda isiklikke:

Uus inimene, kellele Dostojevski nimeks pani inimjumal, kuna Nietzsche teda hiljem üliinimeseks nimetama hakkas, <...> sünnib seal, kus astutakse kogu inimsoo ja tema kannatuste eest välja, nagu seda teeb Ivan Karamazov; või ta algust peab otsima seal, kus tuntakse inimsoo kannatusi minevikus, olevikus ja tulevikus kui oma isiklikke kannatusi, nagu sellest räägib Versilov ("Nooruk"); ta tundub vanakeses Zosimas ("Vennad Karamazovid"), kes on kirgedes ja pahedes kuristiku leeges ja lõõmas põletanud keha ja hinge tagi ning muutunud jumalikult arusaajaks ja andeksandvaks; usutavalt näib ta ilmuvat ka neis isikuis, kes mõnesugustel põhjustel küllalt ei saa toetada kaine ja arvustava loogika peale, vaid kes lasevad end juhtida mingisugusest loomulikust seletamatust tundest, harilikkude inimeste silmis saades idioodiks (vürst Mõškin); lõpuks muutub ta kaasakiskuvaks unistuseks Aljoša Karamazovi taolises noormehes, kel pärivuse kaudu saadud saatanlikud kired, mille tõttu ta eksijate patte võib mõista, kuid kellele nende tasakaaluks loodusest ometi antud mingisugune sõnul seletamatu jõud, mis loob kirgedega tasakaalu ja sünnitab harmoonilise terve [Tammsaare 1924: 637–638].

Tähelepanu juhivad endale järgmine huvitav asjaolu: täiuslikku isiksust "ennustavate" tegelaste psühholoogiline pale on täiesti ühemõtteliselt seostatud ettekujutusega "vene rahvusest" Tammsaare vaadeldava perioodi publitsistikas. Näiteks refereerides lääne autorite töid artiklis "Kaks vastandit" kirjutab Tammsaare nende eeskujul venelaste "kõlbelise languse" ja ohjeldamatu pattude andekspalumisest. Teadaolevalt oli selline vene mentaalsuse iseloomustus laialt levinud, seda vähemal määral XIX sajandist nii "tõsisest" (tinglikult kõneledes alates Leskovist kuni Blokini), kui ka massikirjanduses ja publitsistikas. Teisalt, vastukaaluks üldtuntud klišeeritud ettekujutusele vene rahvusest, vaatleb Tammsaare, osaliselt Merežkovski eeskujul, "patust" kui *erilist maailma tun-*

netamise staadiumit ehk isiksuse sisemise arengu etappi, mis lubab tal sügavamalt teadvustada kurjuse pahelisust ja vajadust “teisele” kaasa tunda. Sellegi poolest pidas Merežkovski, erinevalt Tammsaarest, isiksuse sisemise arengu lõppeesmärgiks mitte abstraktset “vaimulikkuse tippu” tõusmist, vaid tema religioosset uuestisündi:

Tõesti, kui vürst Mõškin lõppude lõpuks ei saavutanudki ühtsust, on ta ikkagi lähemal sellele kui Raskolnikov, kuid mitte seetõttu, et ta oli kaugemal kahestumisest, vaid just vastupidi — seetõttu, et kahestumine temas, olgugi, et varjatud, isegi veel varjatud, veel sügavam kui Raskolnikovis, sest ühtsuse saab saavutada vaid läbides kahestumise kogu selle sügavuses *kuni lõpuni* [Merežkovski: 269].

Tähelepanu tuleb pöörata veel ühele Tammsaare jaoks olulisele motiivile, mis pärineb D. S. Merežkovski raamatust “Lev Tolstoi ja Dostojevski”. Merežkovskil kuuluvad kõik Tammsaare mainitud tegelaskujud (va Stavrogin) “vene eurooplaste” hulka:

Vastupidiselt Tolstoi armastatud kangelastele, mitte niivõrd tarkadele kui võrd “targutavatele”, on Dostojevski peakangelased — Raskolnikov, Versilov, Stavrogin, vürst Mõškin, Ivan Karamazov — eelkõige targad inimesed, teadlikud, kultuursed, *vene inimestest kõige euroopalikumad* — nad on venelased seepärast, et on “ülimal määral” eurooplased [Ibid: 111].

Rääkides Dostojevski Euroopa tegelastest projitseerib Tammsaare nende sisemist ümbersündi kaasaegsetele eestlastele, samasugustele “eurooplastele”, kes on kaotanud, nagu talle tundub, riigi iseisvumise järel oma väärtushinnangud.

Tulevase “uue inimese” ilmumist ennetavate Dostojevski tegelaskujude interpreteerimine, vastandatakse essees kujunditele ja teemadele, mis on seotud sotsialismi ja kristlusega. Nietzsche esekujul vaatleb Tammsaare oma publitsistikas nii kristlust, kui ka sotsialismi kui massikultuuri ilmingut (või Spengleri järgi “tsivilisatsiooni”, Tammsaare poolt refereerituna 1925. aastal [Tammsaare 1925b]), kui vahendit, mida kasutavad “võimukandjad” “massi instinktide” juhtimiseks. Essees on näiteks lühidalt ümber jutustatud “Legend Suurest inkvisiitorist”, mis sulandub hästi Tammsaare invektiiv-artiklite konteksti. See on suunatud kiriku, kristluse ning Tartu Ülikooli teoloogia teaduskonna olemasolu vastu. Nendes

artiklites arendab Tammsaare edasi ühte oma varasemat tähelepanekut Nietzsche vaadetest sotsialismile ja kristlusele: “Kahjulik on niihästi kristlik moraal kui ka sotsialismus ja demokratismus. Demokratismuse tagajärg on üleüldine labasus”; “Nietzsche ei usu, et seal, kus üheõiguslus valitseb, inimese isik areneda võib” ([Tammsaare 1909: 15, 230] artiklist “Friedrich Nietzsche”, 1909). 1910. aastate lõpu ja 1920. aastate alguse artiklites püüab Tammsaare tõestada, et jumala seaduse õpetamine koolides ja teoloogia õpetamine ülikoolis on ebavajalik. Ta kirjeldab katoliku ja protestantliku inkvisitsiooni ajalugu, nimetades seejuures mõningaid kuulsaid inkvisiitoreid. Näiteks artiklis “Sic transit gloria mundi” (1921) on eraldi lõik pühendatud Torquemadole: “Kurikuulus Torquemado (1481–1508) põletas ära: elavalt 10220 inimest, pildina 6840 inim., mõistis muud karistused 97371 inimesele” [Tammsaare 1921a: 454]. Tammsaare essees kannab Suur Inkvisiitor samuti nime Torquemado, ehkki on teada, et Dostojevski ei koondanud seda kuju ühele ajaloolisele prototüübile:

Suur Inkvisiitor pole keegi muu kui usulistest tagakiusamistes kurikuulus Torquemado. Tema juurde ilmub õnnistegija ise. Kuid Torquemado usulise retsepti järele on ka õnnistegija ainult ketser, kelle ta vangitorni heidab, et tema peale kohut mõista ja ta tuleriidale saata, nagu ta seda varemalt sajandete ja tuhandete teistega enne talitanud [Tammsaare 1924: 638].

Artikli ja essee vaheline seos osutab publitsistilisele tendentsile Tammsaare essees — tema püüdele lugejat veenda Dostojevski kriitilises meelestatustes kogu kristluse vastu. Dostojevski suhtumisest religioossesse usku räägitakse essees tema kangelase Šatovi sõnadega. Seejuures samastab Tammsaare kangelast ja autorit: «Tema oli ühe oma romaanikangelase (Šatov — “Sortsid”) sarnane, kes teistele usku jumalasse tahtis õpetada, kes aga siiski iseenda kohta lootvalt ütles: “ma... hakkam uskuma.” Millal? Ei tea» [Ibid: 622]. Siinkohal on oluline, et Tammsaare ise ei ole Dostojevski religioossusest eksiarvamusel. Näiteks kirjutas ta 1915. aasta artiklis “Keelest ja luulest”: “... ilmahiiglast Dostojevskit lugedes pead nukralt naeratama, nähes, et ta mõttega ümber käib — ainult temal on õndsakstegev usk” [Tammsaare 1915: 235]. Tammsaare ironia

on suunatud Dostojevski õigeusule, tema religioossete kahtluste pidev rõhutamine leiab tuge juba tsiteeritud Merežkovski tööst, kus paljude Dostojevski kangelaste sisemine “kahestumine” korreleerub otseselt kirjaniku enda kõhklustega. Dostojevski publitsistilise iseloomuga väljaütlemised õigeusu teemal kutsuvad Merežkovskis esile usaldamatust:

“Kogu vene rahvas on õigeusus, rohkem ei ole tal midagi, ja ei olegi vajagi, sest et õigeusk on kõik”, veenab ta ennast. Kas tõesti kõik? Aga inimestele, ja eriti vene inimestele omane “vajadus eitada kõike, ka oma südame kõige tähtsamat pühadust, kogu oma rahva pühadust, kogu selle täiuses” [Merežkovski: 287].

Dostojevski väljendab romaanis “Sortsid” oma kriitilist suhtumist sotsialistlikesse õpetustesse. Seetõttu on essees sellele rohkem tähelepanu pööratud. Tammsaare keskendub toona tema jaoks aktuaalsele motiivide kompleksile, mis arendavad edasi mõtet nivelleerimisest, isiksuse labastamisest sotsialismis. Aktuaalsus ei seisne mitte ainult selles, et Nõukogude Liidus toimub Tammsaare jaoks vastuvõetamatu sotsialistliku sootsiumi ülesehitus, vaid ka selles, et impeeriumi ikke alt vabanenud Eesti elukorralduses ning kaasaegses Euroopas märkab Tammsaare tüpoloogiliselt sarnaseid ilminguid. Paljudes vaadeldava perioodi artiklites tunneb Tammsaare muret eesti intelligentsi saatuse pärast, mida tema silme all tõrjub välja parvenüü (ootamatult rikastunud, kultuurivaesed ja poolkultuurised alamate mitteintelligentsete kaasaegse ühiskonna kihtide esindajad). 1920. aasta artiklis “Teater ja publikum” konstateerib kirjanik, et praeguste teatrikülastajate jaoks ei eksisteeri põhimõttelist erinevust teatri, kino, tsirkuse või mistahes muu ühiskondliku meelelahutuse vahel [Tammsaare 1920a: 388].

Essees on tsiteeritud Pjotr Stepanovitš Verhovenskit: “Nüüd pole enam kellelgi oma mõistust. Nüüd on väga vähe erilisi päid” [Tammsaare 1924: 645], vrd: «нынче у всякого ум не свой. Нынче ужасно мало особливых умов» [Достоевский: 322]. Need sõnad viivad Tammsaare järgmisele mõttele:

Siin peitub kogu meie moodsa kultuuri müsamine kõigi tema ajalehtede, üleüldise hariduse, koolide, populariseeriva teadusekirjanduse, kõnede, teatrite, kinode, telefoni, telegraafi ja trükikunstiga, mis võimal-

dab kõigile kõik teada ja mitte millegisse süveneda. Kõik muutub mingisuguseks vabrikutööstuseks, vabrikusaaduseks, olgu see riie, mööbel, tööriist, teadus, kunst, inimene ise või tema teadmised, arvamised ja usk, kõlblus, vourused, pühadused. Tõed loob kirjaladumise masin ja vabadused toob rotatsioon, vaimustuse ja isamaa-armastuse — kino. Selles vaatesihis nagu üliinimese otsimiseski on Dostojevski Nietzschele eellaseks, kuigi nad igaüks täiesti iseseisvalt juurdlevad [Tammsaare 1924: 645].

Tammsaare arvab, et lisaks Venemaale elab kultuuri kriisi läbi ka Lääne-Euroopa (ning ka Eesti, mis nüüd sai tema osaks). Kriisi alguseks loeb Tammsaare, taas Nietzsche eeskujul, XIX sajandi teist poolt (“mõistuse kriis”, millest on samuti esees juttu). Kaasaegse kultuuri kriisi olemus seisneb tema tõsise sisu kadumises: kirjanduse ja kunsti mandumises, eetiliste väärtuste hääbumises ning isiksuse “labastamises”.

Tammsaare kavatsus tõlkida “Sortsid” ja kirjutada eessõna tulevasele tõlkele annab tunnistust, et ta mitte ainult ei püüdnud oma lemmikkirjaniku, Dostojevski, romaani kaasata kodumaa kirjanduslikku protsessi, vaid vaatles seda teost kui kõrgemal määral päevakajalist teksti, mis hoiatab lugejat massikultuuri kiusatuste ja ohtude eest, mille ilmingute hulka arvab Tammsaare mitte ainult kino, ajakirjanduse, epigoonliku kirjanduse, vaid ka kirikliku, religioosse elu. Paradoksaalsel kombel tõlgendati (kuid ei tajutud!) romaani “Sortsid” (nagu ka kogu ülejäänud Dostojevski loomingu) kui “vastumürki” kristlusele. Dostojevski romaanilooming kätkeb endas ka teist olulist sotsiaalset funktsiooni. Nimelt pidi tema “isiksuse” kontseptsioon olema üheks eeskujuks võimalikule “eluloomele” (žiznestroitel’stvo) tema lugejate enesetäiendamisele ning Dostojevski ise, tema biograafia ja kunstiline meetod (nii nagu neid on esees kirjeldatud) eeskujuks kaasaegsetele kodumaistele literaatidele.

KIRJANDUS

- Looming: *Tammsaare, A. H.* <Sissejuhatuseks> // Looming. 1969. Nr 8. Lk 1221–1240.
- Tammsaare 1909: *Tammsaare, A. H.* Friedrich Nietzsche // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika I (1902–1914). Tallinn, 1986. Kd 15. Lk 226–235.
- Tammsaare 1915: *Tammsaare, A. H.* Keelest ja luulest // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 218–250.
- Tammsaare 1916: *Tammsaare, A. H.* Kannatus // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 134–138.
- Tammsaare 1920a: *Tammsaare, A. H.* Teater ja publikum // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 387–392.
- Tammsaare 1921a: *Tammsaare, A. H.* Sic transit gloria mundi // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 449–477.
- Tammsaare 1921b: *Tammsaare, A. H.* Whitmanist, kinost ja “misukestest” // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 607–618.
- Tammsaare 1924: *Tammsaare, A. H.* <Sissejuhatuseks> // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 619–648.
- Tammsaare 1925a: *Tammsaare, A. H.* Meie kultuurist // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 520–526.
- Tammsaare 1925b: *Tammsaare, A. H.* Oswald Spengleri “Õhtumaa langus” // Tammsaare A. H. Kogutud teosed. Publitsistika II (1914–1925). Tallinn, 1988. Kd 16. Lk 526–548.
- Достоевский: *Достоевский Ф. М.* Полн. собр. соч.: В 30 т. Л., 1974. Т. 10.
- Мережковский: *Мережковский Д. С.* Лев Толстой и Достоевский. Вечные спутники. М., 1995.
- Тоомель: *Тоомель К.* Таммсааре и Достоевский (на материале эссе А. Х. Таммсааре <“Sissejuhatuseks”>). Бакалаврская работа (*Рукопись*). Тарту, 2009.